

9 БЕРЕЗНЯ — ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ Т. ШЕВЧЕНКА

Віктор Терлецький

●

«БАЧИВ УВІ СНІ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ...»

(новгород-сіверське коло знайомих оточення Шевченка)

У період важкого десятирічного заслання в казахські степи — час солдатчини — Т. Г. Шевченко не раз поривався вести «Щоденник». Ще 25—29 лютого 1848 року в листі до В. Репніної він зазначав: «Со дня прибытия моего в Крепость Орскую я пишу дневник свой, сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страницу, — и что же! так однообразно-грустно, что я сам испугался — и сжег мой дневник на догорающей свече».¹

Той «Щоденник», який дійшов до нас, являє, власне, собою поетові записи у Новопетровському укріпленні в останні місяці заслання, коли він чекав офіційного повідомлення про своє звільнення. Записи не стільки для себе, скільки для добрих, щирих друзів. На його сторінках Шевченко вів бесіду з самим собою, розмірковував, записував найпотемніші думки, поривався до далекої рідної України і згадував, згадував...

11 липня 1857 року він занотував: «Воспоминания меня убаюкали, я сладко заснул. И видел во сне Новгород-Северский (вероятно, вследствие недавнего чтения «Алексея Однорога»), По улице ездили в старосветском огромном берлине огромные рыжие пьяные монахи».²

«Вследствие недавнего чтения «Алексея Однорога». Цей історичний роман, в якому розповідається про часи боротьби Бориса Годунова проти Дмитрія Самозванця і, зокрема, облогу останнім Новгорода-Сіверського, вперше було видруковано в журналі «Современник» (1852, № 12, 1853, №№ 1, 2). За підписом «Николай М.» своє ім'я приховав Пантелеймон Куліш (1819—1897), уродженець містечка Вороніж, колишнього Глухівського повіту, Чернігівської губернії. Та чи тільки цей, найзначніший з російських творів, роман Куліша змалював Шевченко-ві уві сні старовинне наддеснянське місто Новгород-Сіверський, в якому Тарасові Григоровичу ніколи не довелося побувати? Виникає питання: чи не додалися тут згадки поета про його щирих приятелів, знайомих, які своїм життям були тісно пов'язані з цим містом і, звичайно, могли багато чого розповісти поету про Новгород-Сіверський.

Отож окреслимо новгород-сіверське коло оточення Шевченка. І розпочнемо свою розповідь із згаданого **Пантелеймона Куліша**.

Майбутній автор «Чорної ради» та «Записок о Южной Руси» добре знав Новгород-Сіверський, адже саме тут з 1829 року здобував освіту, спочатку в повітовому училищі, а потім — гімназії. У ті роки він всім серцем припав до Десни, яка хвилювала його і зачаровувала: «Нікогда я не мог равнодушно видеть этой реки, в багрянце запада колеблющейся легкими струями, как живое золото. Чудно менялся в ее всколыханном зеркале опрокинутый пейзаж города».³

Багато й інших новгород-сіверських вражень запало в його чутливу душу до того, як в 1835—1836 навчальному році Панько залишив навчання. Згодом все це знайшло відбиття в повістях «История Ульяны Терентьевны» (1852); «Яков Яковлич» (1852) — розповіді про новгород-сіверського вчителя Я. Я. Ігнат'єва; «Феклуша» (1856). У місті над Десною Куліш захопився образотворчим мистецтвом. «Он, — сповіщав педагог-письменник М. К. Чалий, — приобрел между товарищами репутацию... искусного рисовальщика... Кулиш до страсти предавался рисованию..., был искусный жанрист, ловко изображавший живых людей».⁴

Вперше Шевченко і Куліш зустрілися і на все життя зійшлися в Києві 1843 року. Ось як це сталося. Розповідає сам Пантелеймон Олександрович: «Виходить хтось до Куліша в полотняному пальті. — «Здорові були!.. А вгадайте — хто?» — «Хто ж, як не Шевченко?!». (А ніколи не бачив його й намальованого). — «Він і є!.. Чи нема в вас чарки горілки?» і т. д. Тут уже й пішло справдешнє січове балакання, а далі й співи... Почали потім їздити навкруги Києва, рисувати».⁵

Новгород-сіверське захоплення Куліша малюванням, безумовно, сприяло його зближенню з Шевченком. Про це свідчать й інші факти.

Періодом десь між травнем 1843-го і січнем 1847-го років датується шевченкознавцями олійний портрет Куліша, виконаний поетом. На полотні унизу ліворуч проставлено авторський підпис: «Т. Шевченко».

Добре відомий і портрет Шевченка роботи Куліша. А Микола Білозерський (1833—1896) в архівних «Заметках к биографии Кулиша» сповіщав: «На экз(емпляре) «Украины», выданной в Киеве 184., набросано спящего Шевченка, рисов (ал), Кулиш. Значит, Кулиш лично б(ыл) знаком с Шевченком и бывал в таких отношениях, что и спящего рисовал».⁶

1847-го року, як діяльні члени Кирило-Мефодіївського товариства, вони були заарештовані й покарані. Їх життєві шляхи на довгий час розійшлися. Перебуваючи в казематі Петропавлівської фортеці, сумуючи за Кулішем і Костомаровим, поет (ще недавно старший боярин на Кулішовому весіллі в Борзнянському повіті Чернігівської губернії) вихлюпнув із серця:

Ой три шляхи широкі
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру.⁷

Навіть в листуванні між Кулішем і Шевченком настала довга перерва — від 25 липня 1846 р. Петербург (лист Куліша) до 26 листопада 1857 р. Петербург (його ж лист).

За поновленими листовними зв'язками почали надходити з Петербурга до Шевченка на заслання книжки Куліша, які поет радо вітав:

«Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу «Записки о Южной Руси», писану нашим язиком... Такої доброї книги на нашому язикі ще не було друковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла добра, щира і розумна»⁸ (22 квітня 1857. В листі до Я. Г. Кухаренка).

«Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав»⁹ (22 квітня, 8 травня 1857, В листі до М. М. Лазаревського).

«Спасибо еще Кулишу, что догадался прислать книг, а то я не знал бы, что с собою делать. В особенности благодарен я ему за «Записки о Южной Руси»... Она мне так живо, так волшебюо живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слепыми лирниками и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе»¹⁰ (запис в «Щоденнику» 17 червня 1857 р.).

«Особливе спасибі тобі за «Чорну раду»... Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував «Чорну раду» по-нашому. Я її прочитав і в «Руській бесіді», і там вона добра, але по-нашому лучче. Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов»¹¹ (5 грудня 1857. Нижній Новгород. В листі до П. О. Куліша).

«А «Граматка» твоя мені на серце пала, що я не знаю, як тобі й розказать. Розкажу колись, як, дасть бог, побачимось, а тепер тільки дякую, і ще раз дякую, і більш нічого»¹² (4 січня 1858. Нижній Новгород. 3 листа до П. О. Куліша).

Щойно перелічені та інші твори Куліша, як ото роман «Алексей Однорог» («бачив уві сні Новгород-Сіверський»), повертали Шевченка в думках на його рідну милу Україну. Все це підсилювалося згадками про стосунки з побратимом, ймовірними розповідями Куліша про місто його гімназичних років.

Новгород-Сіверський поставав перед Шевченком і з книжок **Михайла Олександровича Максимовича** (1804—1873), який навчався в цьому місті в 1812—1819 роках. Мріючи стати вченим-природознавцем, Михайло з великим інтересом збирав різні рослини для гербарію в Троїцькому монастирському саду, Полковницькому гаї, Цурупинському яру Новгорода-Сіверського. Другим його захопленням були пісні, до яких він прикипав всім своїм серцем. Чутливо вслухався, переймався то їх бадьорістю, веселістю, то сумом і журбою.

В кінці греблі шумлять верби,
Що я насадила...
Нема ж того козаченька,
Що я полюбила.
Ой немає козаченька —
Поїхав за Десну:
«Рости, рости дівчинонько,
На другу весну!».

Певна частина українських народних пісень, які Максимович ввів до своїх збірок «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные

песни» (1834) — до речі, ця остання з написом видавця була в особистій бібліотеці Т. Г. Шевченка — була записана в колишніх Новгород-Сіверському та Глухівському повітах Чернігівської губернії. Шевченко у примітках самого Максимовича до пісень, вміщених у згадані збірки, міг читати: веснянка «Розлилися води на чотири броди» почута «на берегах р. Шостки, яка спадає в Десну»; троїцька пісня «Ой зав'ю вінки да на всі святки» — «на берегах Десни». Пісня ж «Хилилися густі лози», спочатку видрукувана Максимовичем в альманасі М. Погодіна «Уранія» (М., 1826), мала таке пояснення: «Сию песню поют на берегах Десны, близ Новгород-Северского, в селе Чаплиевке».

Вище я сказав: «Шевченко міг читати», а тепер без тіні сумніву наголошую: читав! Читав збірку «Украинские народные песни» (М., 1834) і, зокрема, вміщену до неї історичну пісню:

У Глухові у городі у всі дзвони дзвонять,
Та вже наших козаченьків на лінію гонять,
У Глухові у городі стрельнули з гармати —
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові у городі стрельнули з рушниці —
Не по однім козаченьку плакали сестриці...

Пізніше рядки з цієї пісні поет використав в своїх поемах «Сон» («У всякого своя доля») — 1844; «Іржавець» (1847), «Заступила чорна хмара» (1848).

Ще більш щільно Максимович приковував увагу Шевченка до діячів Новгорода-Сіверського вже в останні роки життя поета. У своєму листі до Тараса Григоровича від 1 грудня 1858 року він назвав ім'я І. Ф. Тимківського, колишнього директора Новгород-Сіверської гімназії в 1825—1838 роках. Ось ці рядки з листа до Шевченка: «А що, якби й справді бог поміг нам одружити тебе бурлаку на Михайловій Горі!.. То-то б удрали весілля — таке, що аж сині гори Дніпровії здвинулись би на радощах; розпочав би я тоді з тобою і ту пляшечку вистоялки, що налита ще 1808 року, як мій дядько, блаженної пам'яті Ілія Федорович Тимковський, оженився на Софії Іванівні Халанській у Туранівці, на р. Шостці».¹³ (Софія Іванівна — це дочка І. І. Халанського, який ще до І. Ф. Тимківського займав посаду директора гімназії в Новгороді-Сіверському).

Та не здійснилося те, про що так мріялося. 22 травня 1861 року на Чернечій горі біля Канева віддали українській землі домовину її сина-генія. На смерть Шевченка Максимович відгукнувся щирим правдивим віршем. Є в ньому і рядки глибокого суму з приводу отих мрій, про які йшлося в щойно цитованому листі Михайла Олександровича:

Не судилось, як хотілось,
Щоб у своїй хаті,
На тій горі наддніпровій
Життя зазнавати.

Стоїть верба під горою,
На Дніпр похилилась;
За коханим своїм сином
Мати зажурилась.

Вічна пам'ять тобі, друже, —
Кобзарю єдиний,
Твоя пісня, твоя слава
Не вмре, не загине.¹⁴

Шановні читачі! Пригадаймо такий цікавий історико-літературний факт. Коли Куліш прочитав шевченківські рядки з поезії-послання «До

Основ'яненка», в яких Тарас Григорович оспівував Головатого («лицо, — як підкреслював, наголошував Куліш, — не очень важное и мало известное народу и историкам»), то порадив Шевченкові змінити перший рядок. Зауваження було слухне. Наш Кобзар погодився і його чотиривірш набрав нового, глибшого змісту:

Наша дума, наша пісня,
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

Дійсно, пісня завжди була, є і навіки залишиться нашою славою, славою України. У ній кохався, її записував не лише Михайло Максимович. Її заносив до свого записника («я тепер ходжу, як бджола по сотах»), мріяв видати збілочку Пантелеймон Куліш. Палким шанувальником і добрим знавцем народної пісні був вихованець Новгород-Сіверської гімназії **Петро Омелянович Чуйкевич** (1818—1874). У 1834 році (учень IV-го класу) та Пантелеймон Куліш (учень III-го класу) були відзначені похвальними свідоцтвами.

Освіту Чуйкевич продовжив у стінах Київського університету, який скінчив в 1843 році. На студентській лаві він познайомився з майбутніми кирило-мефодіївцями Миколою Гулаком, Дмитром Пильчиковим, А з Шевченком — у червні 1843 року в Києві на квартирі Куліша. Дослідники твердять, що Чуйкевич «був просякнутий прагненням до звільнення України». Не дивно, що він притягався до слідства в справі таємного Кирило-Мефодіївського товариства. Пантелеймон Куліш на допиті в третьому відділенні імперської канцелярії так мовив про нього: «А с Чуйкевичем я знаком потому, что мы оба родились в местечке Воронеж, Черниговской губернии, Глуховского уезда».¹⁵

Педагогічну діяльність Петро Чуйкевич розпочав викладачем латини у гімназії міста Рівне, географії — в Кам'янці-Подільському. У Рівному він заприятелював з майбутнім істориком України М. І. Костомаровим, який також був направлений до гімназії цього міста. Костомаров в «Автобіографії» розповідав: «з вчителів я зблизився найбільше з вчителем латинської мови Чуйкевичем», який «знав багато малоросійських пісень і, часто заходячи до мене, співав їх, приносячи мені велике задоволення»,¹⁶ а в одному із листів відгукнувся так: «Співає чудово малоросійські пісні; любить їх і вищий від інших за поглядами».¹⁷

Дійсно, погляди Чуйкевича, зокрема на народно-пісенну творчість, не можуть не викликати нашої уваги. У праці «Що вимагається від ліричного поета сучасного?» уродженець Чернігівської губернії стверджував: «Найкращий зразок ліричних поезій сучасних—це пісні. У них висловлені повір'я сучасні, глибока народна душа. Із пісень малоросійські особливо виділяються у цьому відношенні. Під гнітом унії Малоросія зазнала всіх жахів безмежного насильства. В такому її стані, чиє серце не обливалося кров'ю, дивлячись на таке лихоліття вітчизни. Хто із справжніх синів України не вболівав за її долю? Тому й найкращі пісні, пісні народні, належать до часів недолі Малоросії. У них промовляє смуток за батьківщиною, найщиріше бажання допомогти їй».¹⁸

Коли 1846-го року Т. Г. Шевченко як співробітник Київської Археологічної комісії відвідав Кам'янець-Подільський, то, безперечно, не міг не зустрітися з Чуйкевичем. З жовтня Петро Чуйкевич власноручно записав чорнилом до альбому поета українську народну пісню «Пливе шука з Кременчука, пливе собі стиха...». Там же знайшли місце й інші пісні — «Зійшла зоря ізвечора, да й не назорилася», «Ой Карме-

люче, по світу ходиш». Під текстом останньої Тарас Григорович помітив: «Кам'янець. 1846 літа, 3 октябрю». А далі вказав на джерело запозичення: «Од Петра Чуйкевича».

Хто знає, чи не розповідав тоді Чуйкевич Шевченкові про Новгород-Сіверський, чи не співав йому пісень цього придеснянського краю, своєї батьківщини?

...У 1835 році з Кам'янця-Подільського до Новгород-Сіверської гімназії було переміщено старшого вчителя **Федора Андрійовича Кітченка** (1809 — р. см. невід.). З 9-го лютого того року він почав викладати російську словесність. Його педагогічна діяльність в Новгороді-Сіверському тривала дев'ять років. У 1843-му Кітченко отримав призначення на посаду інспектора Чернігівської гімназії. Саме на цей час припадає його зацікавленість, заглиблення в творчість Шевченка. У журналі «Москвитянин» (1843, № 11) він опублікував рецензію на поему Шевченка «Гайдамаки». Дослідники твердили, що Кітченко «народність поеми трактував з позицій позакласових, головним чином за мовною ознакою».¹⁹

Життя і діяльність, творчість Федора Кітченка є «білою плямою» в історії української літератури та педагогіки. По суті, до їх вивчення ніхто з дослідників не брався. У той же час варто зазначити, що його праці нерідко з'являлися в «Черниговских губернских ведомостях»:

Г. А. Рачинский, знаменитый скрипач (биографический очерк) — 1849, № 46—48;

— «Полуботок и начало правильного овцеводства в Малороссии» (1850, №№ 10—11); «Украинская линия» (1850, №№ 14—16). У цій праці Кітченко використав згадану нами українську історичну пісню «У городі у Глухові», яка так полонила і Михайла Максимовича, і Тараса Шевченка;

«Участие Южной Руси в общей жизни России по законодательству» (1850, № 18); «О торговле и торговых пунктах в Малороссии за сто лет назад» (1852, №№ 48, 50, 1853, №№ 3, 4, 7, 10, 11). Наголосимо, що ці статті Кітченка з'явилися друком завдогдо до появи відомої праці І. С. Аксакова «Дослідження про торгівлю на українських ярмарках», (1859), відзначеної двома преміями — великою Костянтинівською медаллю від Російського географічного товариства і половиною Демидівською премією від Академії наук.

Та нас зараз найбільше цікавить участь Кітченка з 1844 року в роботі Київської комісії для розгляду древніх актів (Археографічна комісія). Як вище зазначали, її членом-співробітником з наступного 1845-го року був Т. Г. Шевченко.

З 1844-го, окрім Федора Кітченка, в комісії працювали поміщик з Чернігівської губернії **Михайло Осипович Судієнко** (в 1835—1837 та 1838—1841 роках Новгород-Сіверський повітовий предводитель дворянства, а згодом (1853—1857) попечитель Новгород-Сіверської гімназії, на пожертвування якого виховувалося тут багато осіб) та Д. Грембецький, товариш голови Чернігівської карної палати. Безумовно, що всі вони могли спілкуватися з Шевченком по спільній роботі в Археографічній комісії. На це нас наштотує хоча б такий факт.

Сталось так, що малюнки, виконані свого часу Т. Г. Шевченком за дорученням Київської Археографічної комісії на Волині, опинилися в Глухівському повіті Чернігівської губернії у активного земського діяча, відомого знавця старовини та родоводів української козацької старшини, геральдики П. Я. Дорошенка. А дісталися вони йому від професора Київського університету О. С. Роговича. Колекцію склали чоти-

ри акварелі — види Почаївської лаври та два малюнки тушшю і одне креслення. Вельми цікаво те, що до колекції малюнків Шевченка була прикладена записка такого змісту: «Я представлял рисунки Дмитрию Гавриловичу (генерал-губернатору Д. Г. Бібікову, якому була підпорядкована Тимчасова комісія для розгляду давніх актів — В. Т.), он их одобрил и разрешил литографировать».²⁰ Внизу стояв підпис — «М. Судиенко», тобто Михайло Осипович Судієнко.

Спілкування могло бути особливо тоді, коли з 24 лютого й увесь березень 1846 року Шевченко разом з О. Афанасьєвим-Чужбинським перебував у Чернігові, коли він змальовував пам'ятки, старовини в цьому місті. І, безумовно, все мовлене нами розширює можливості «бачення» Шевченком Новгород-Сіверського, отримання про місто і його діячів певних відомостей.

...Весною 1845-го року Тарас Шевченко їхав з Петербурга Московсько-Київським поштовим трактом на рідну Україну. Подорожував через Есмань, Глухів, Тулиголове, Кролевець, Алтинівку (нині — Сумська обл.). Біографи поета сповіщають, що в Кролевці Шевченко затримався на кілька днів і намалював портрет 36-річного ротмістра-гусара **Йосипа Федоровича Рудзинського** (Шевченківський словник, т. 2, с. 183; Т. Г. Шевченко. Біографія, К., Наукова думка, 1984, с. 127). До наших днів збереглося це полотно (Державний музей українського образотворчого мистецтва, Київ) з лаконічним, але промовистим написом: «1845. Т. Шевченко». Щоправда, ще не так давно стверджувалося, що то був портрет батька ротмістра-гусара, повітового лікаря Федора Павловича Рудзинського. Але ця думка була відкинута дослідниками. Зокрема, Петро Жур в книзі «Дума про огонь» (К., «Дніпро», 1985, с. 38) слушно запитував: «Як міг побувати у Ф. П. Рудзинського в 1845 році Шевченко, коли цей лікар, як свідчать офіційні документи, помер ще в 1831 році?».

Різні твердження знаходимо відносно місця і точної дати написання портрета ротмістра-гусара. Петро Жур у згаданій праці (с. 40) висловлюється, що «Шевченко міг зустрітися з Рудзинським і написати його портрет у Петербурзі до свого від'їзду на Україну». Та ми схильні розглядати кролевецьку версію написання портрета. П. П. Охріменко і О. Г. Охріменко (Т. Г. Шевченко і Сумщина, Суми, 1989, с. 5) підтримують думку укладачів «Біографії Т. Г. Шевченка» (К., Наукова думка, 1984, с. 127), що це сталося «у квітні або травні 1845 р.». П. Корнющенко (Тарас Шевченко і Сумщина, Суми, 1993, с. 58) наголошує на дещо іншому. «Із 6 квітня того ж 1845 року» Й. Ф. Рудзинський працював у Орші окружним начальником державного майна і тому портрет «міг бути виконаний не пізніше цієї дати». На жаль, тут автор розвідки «Кролевець його пам'яті» чи то коректори вказаного вище видання допустилися помилки: Йосип Рудзинський працював в Орші не з 6 квітня, а з 6 червня (Т. Г. Шевченко. Біографія, К., Наукова думка, 1984, с. 127—8). А Петро Жур виправляє і останню дату: «Рудзинський 6 липня (а не в червні, як звичайно пишуть) починає службу на посаді оршанського окружного начальника державних маєтностей» (Петро Жур. Дума про огонь, К., «Дніпро», 1985, с. 39—40).

Та як там не було, але зараз нас найбільше цікавить той факт, що Йосип Рудзинський був вихованцем Новгород-Сіверської гімназії. Петро Жур, який зібрав багато документальних даних про кролевчанина, починає розповідь про нього з того, що у 1827 році Й. Ф. Рудзинський вступив на військову службу в Севський піхотний полк. А що було до цього? — запитаємо ми. Відповідь на це знаходимо в «Исторической записке о Новгород-Северской гимназии» (К., 1889), укладений

вчителем цього учбового закладу Іваном Панаженком. На сторінці 65-й він повідомляє, що 1825 року гімназію скінчили «Рудзинські Іван та Йосип». Чи не брати-близнята, бува?

Отже, ротмістр-гусар Рудзинський на полотні Т. Г. Шевченка це ще одна особа з Новгород-Сіверського кола поета!

Ще коли Шевченко повертався із заслання до Петербурга, Пантелеймон Куліш розповів йому про **Данила Семеновича Каменецького** (1830—1881). 1 лютого 1858-го він писав Тарасові: «Пиши таки сюди (до Петербурга — В. Т.)... Листи получатиме тут мій секретар, він же й хазяїн, і коректор, і издатель Каменецький... То він, прочитавши всякий лист, так зробить, як і я, і грошенят тобі про нужду вишле... Чого тобі треба од Каменецького, чи книжку яку, чи справку, то все пиши до мене в Петерб(ург), а він за мене все тобі зробить ще краще од мене».²¹

У 1857—1862 роках уродженець м. Глухова колишньої Чернігівської губернії Данило Каменецький був управителем друкарні Пантелеймона Куліша в Петербурзі. І чисту правду писав Куліш, коли сповіщав Шевченкові, що Каменецький «все тобі зробить ще краще од мене». Судить самі, шановні читачі.

...На початку травня 1860 року в Петербурзі, коли вже Каменецький і Шевченко познайомилися і зійшлися, глухівчанин надсилав Тарасові туфлі і запитує: «Чи вподобаєте і чи прийдеться по нозі — коли будуть малі, дак можна буде і перемінить».²²

Як бачимо, ніщо людське не було чуже в їх стосунках. Та найбільше Каменецького і Шевченка єднала спільна робота над новим виданням праць поета. При першому ж побаченні Шевченко одержав від Каменецького свої твори, написані ще до арешту 1847-го року. Твори, які зібрав, переписав і дещо відредагував Пантелеймон Куліш. Глухівчанин з квітня 1858-го розпочав клопоти по здійсненню видань Шевченка. Це його рукою було написано листи поета до шефа жандармів та головного начальника «Третього відділу» В. А. Долгорукова (27.X.1858), голови цензурного комітету І. Деянова (23.XII.1858). І вдалося таки в друкарні П. Куліша у 2-й половині січня 1860 року видати «Кобзар», а на початку січня наступного року в друкарні Гогенфельдена і К° — «Букварь южнорусский».

Не можна не звернути увагу на те, що уривки, які були вилучені цензурою, Каменецький надрукував на окремих аркушах, а потім їх було наклеєно в кількох примірниках «Кобзаря» над цензурними крапками. Та цим далеко не обмежувалися контакти Шевченка і Каменецького. Останній нерідко відвідував поета, про що знаходимо записи Шевченка. До його «Щоденника» 13 травня 1858-го року Каменецький записав українську народну пісню «Забіліли сніги, заболіло тіло, ще й головонька». Тарас Григорович тут же помітив: «Первая песня, которую я знаю без рифмы».

Він брав участь у заходах по увічненню пам'яті Шевченка. Склав «Опис книжок, що належали Т. Г. Шевченку». Нині, коли ми з сумом усвідомлюємо велику й непоправну втрату — загибель особистої бібліотеки Шевченка, значно зростає вагомість праці, виконаної Каменецьким. Бо хоча знаємо з того «Опису...», що ж являла собою книгозбірня поета, на першому аукціоні в Петербурзі (28 квітня 1861 року, квартира М. М. Лазаревського) Каменецький купив Шевченків кожух (калицький), самовар з трубою і невеличку тацю.²³ Купив, щоб речі Кобзаря — святі для нього реліквії — до останніх днів життя нагадували про стосунки з поетом, живили його пам'ять.

26 лютого (за старим стилем) 1861 року це саме Каменецький з болем у серці сповістив педагога-письменника **Михайла Корнійовича Чалого** (1816—1907) про тяжку, скорботну втрату: «Сегодня утром в 5 1/2 часов умер Тарас. Похороны 28». Виникає питання: чому саме Чалому в Київ?

В цьому факті нам бачиться відлуння їх причетності до Новгород-Сіверського. Адже Данило Каменецький був вихованцем місцевої гімназії, яку скінчив в 1848 році з нагородою. А за вісім років до нього зі стін її вийшов Михайло Чалий, уродженець Новгород-Сіверського. Обое далі продовжили навчання в одному і тому ж університеті — Київському.

Михайло Чалий познайомився з Шевченком в Києві у серпні 1859 року на квартирі І. Сошенка, який був тоді інспектором 2-ї гімназії. Допомогає поширювати «Кобзар» і «Букварь южнорусский». Листувався з поетом (до нашого часу збереглося 5 листів Шевченка до Чалого і 3 листи Чалого до поета). Тарас Григорович в листі до В. Г. Шевченка від 2 грудня 1860 року назвав уродженця Новгород-Сіверського «великим приятелем київським». У 1869 році він подарував Чалому «Кобзаря» і, очевидно, один із своїх офортів з дарчими написами.

Чалий брав діяльну участь у похороні Шевченка в травні 1861 року; під час перевезення тіла поета до Канева виступив у Києві з промовою, в якій високо оцінив значення поета для українського і всіх слов'янських народів. Він першим почав збирати біографічні матеріали про Шевченка. Опублікував такі праці: «Новые материалы к биографии Т. Г. Шевченко» («Основа», 1862, № 5, 6; «Киевская старина», 1889, № 2) — спогади про свої зустрічі з поетом та про його перебування в Україні влітку 1859 року; «Жизнь и произведения Тараса Шевченко. Свод материалов для его биографии» (К., 1882) — найповніша на той час біографія Шевченка. Видрукував листування М. С. Щепкіна з поетом (70-і роки).

Чи треба особливо переконувати читачів у тому, що через краєзнавство, якнайповніше знання зв'язків діячів нашої культури з тим чи іншим регіоном, конкретним населеним пунктом пролягає шлях до дешифрування історико-літературних записів, висвітлення подій та імен?

Т. Г. Шевченко в своєму «Щоденнику» 18 лютого 1858-го року, перебуваючи в цей час в Нижньому Новгороді, записав: «Проездом из Киева в Иркутск посетили меня земляки мои Волконский и **Малюга**. Они едут в звании медиков заслуживать казне за воспитание. Какая нелепость посылать молодых медиков в такую даль от центра просвещения. Где средства на будущее развитие? Варварство!

Малюга сообщил мне, что Марко Вовчок — псевдоним некоей Маркович и что адрес ее можно достать от Данила Семеновича Каменецкого, поверенного Кулиша в Петербурге».²⁴

Хто такий Малюга? Переважна більшість шевченкознавчих праць про нього взагалі не згадує. «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» (К., «Дніпро», 1976), укладений В. Анісовим та Е. Середою, «Шевченківський словник» (т. 1, К., 1976) якщо й наводять деякі дані, то не набагато більше, ніж сповістив сам Т. Г. Шевченко. Павло Потапович Малюга закінчив у 1857 році Київський університет.

Але звернімо увагу — Малюга (за словами Шевченка) назвав поетові ім'я Данила Семеновича Каменецького. Вище ми сповіщали, що Каменецький був вихованцем Київського університету. Та чи тільки в університетських стінах Каменецький і Малюга могли заізнатися?

Виявляється: ні! «Историческая записка о Новгород-Северской гимназии» (К., 1889) розкриває нам додаткові відомості: чотири роками пізніше Данила Каменецького скінчив гімназію у Новгороді-Сіверському (1852) Павло Малюга. Притому — з золотою медаллю і правом на чин XIV класу.

Тепер зрозуміло, чому Малюга назвав Шевченкові ім'я Каменецького. Адже вони мали одну й ту ж альма-матер (гімназія, університет). І Малюга, безперечно, був не тільки знайомим чи то приятелем Каменецького, але й добре поінформованою особою, в петербурзьких видавничих справах свого земляка-сіверянина.

Наступне ім'я в переліку новгородсіверців — **Іван Данилович Юскевич-Красковський** (1807—1887). Дослідники вважають, що Шевченко познайомився з ним, ймовірно, ще в 40-х роках. Уродженець Борзенського повіту Чернігівської губернії — того повіту, де жило багато Шевченкових друзів — Білозерські, В. Забіла, де з часом оселився Пантелеймон Куліш — після закінчення Харківського університету з січня по жовтень 1832 року займав місце старшого вчителя історії в Новгород-Сіверській гімназії.²⁵ Потім деякий час працював в гімназії Кам'янця-Подільського, але 1834-го року повернувся на береги Десни, до Новгород-Сіверського. І до 1837-го викладав у місцевій гімназії латинську мову.²⁶ Про все це, безперечно, міг знати Шевченко.

Після повернення Шевченка із заслання друзі зустрілися знову. Саме в будинку Юскевича-Красковського, що стояв на розі Михайлівського провулка та Ірининської вулиці, поет провів останню ніч свого перебування в Києві, ніч з 12-го на 13-є серпня 1859 року. У родині старого педагога, який на той час ще викладав латину в 2-й Київській гімназії, Шевченко почував себе розкуто, радісно. Бо Іван Данилович славився як людина щира, доброзичлива. Привітною господинею була і його дружина — Єлизавета Іванівна. У той вечір, а тут були і їхні близькі друзі — Сошенко, Чалий, Гудовський з дружинами, — багато співали. Особливо зачарувала Тараса Григоровича господиня, яка виконувала пісні якимось особливо, з глибоким почуттям. Точилися й точилися розмови. Багато пригадалося. Можливо, мовилося і про літописний Новгород-Сіверський, який за два роки до цього поет «бачив уві сні».

На світанку Шевченко не без жалю вирушив з цієї домівки за Дніпро, прямуючи до Петербурга, його шлях лежав через Чернігівщину. Хіба міг знати поет, що то була його остання мандрівка по землі рідної України?

Коли вночі з 8-го на 9-є вересня 1887 року упокоївся в Києві на 80-році життя І. Д. Юскевич-Красковський, то новгородсіверець Михайло Чалий відгукнувся некрологом: «Він до останнього дня свого багаторічного життя з захопленням займався читанням вельми серйозних творів, не загубивши в похилих літах ні сприйнятливості, ні допитливості».²⁷ Таким запам'ятав і так би міг сказати про Юскевича-Красковського і Тарас Шевченко.

...З братами Іваном та Федором Лазаревськими, уродженцями Чернігівської губернії (перший поспішав на навчання до Петербурзького університету, другий — на службу в Орел), Тарас Григорович зустрівся в Кролевіці. Переночували у сестри Лазаревських Глафіри Матвіївни, яка була одружена з Дмитром Петровичем Огієвським, службовцем у Глухові. Бути в цьому місті при чоловікові вона на той час не могла. Вагітність змушувала її мешкати в маєтку-домівці, тобто в Кролевіці.

Наступного дня Шевченко з Лазаревськими заїхали до колишньої гетьманської столиці — міста, яке Тарас Григорович добре знав і опи-

сав в поезії (поєми «Сон», «Іржавець»), прозі (російська повість «Капитанша»). Зупинилися, ясна річ, у **Д. П. Огієвського**. Навіть фундаментальні шевченкознавчі видання (приміром, «Т. Г. Шевченко. Біографія». К., Наукова думка, 1984), «Шевченківський словник» (т. 2, К., 1977), де б мали бути відомості про Огієвського, нічого не подають про цю особу. Мовчить і інше солідне видання — «Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії» (К., Вища школа, 1982). Отож є нагальна потреба окреслити життєвий шлях цього нового знайомого Кобзаря.

Народився Дмитро Огієвський 7 жовтня 1809 року в місті Кролевеці. Батько його був колезьким реєстратором, тобто мав найнижчий з 14-ти цивільних чинів Табелю про ранги. Дід Максим та прадід Григорій (в деяких документах — Гаврило) займали в свій час посаду кролевецького сотника. Рід Огієвських був схильний до науки. Розшукалися відомості, що 1750 року Григорій Огієвський відвіз сина Максима в науку до славнозвісної Київської Академії і «вручил его в научение латинское» інспектору однієї з квартир для вихованців Іоанну Биковському. Добру освіту отримав і Д. П. Огієвський. У 1834 році він закінчив Московський університет, а до цього у 1829-му — Новгород-Сіверську гімназію. Коли Шевченко завітав до нього в Глухові, то Огієвський займав посаду судового засідателя в цьому місті. Був також уповноваженим від казни межевої комісії Глухівського повіту. Дані архіву повідомляють, що «стоя на службе, умер 1871, октября 2».

Чому Дмитро Огієвський мешкав у Глухові — ми повідомили, а з Кролевцем його, пов'язувало не тільки те, що це місто, де він побачив світ. У ньому та навколишніх селах — Андріївці й Реутинцях — були маєтки, які дісталися йому в спадок.

Перебування Шевченка в Глухові у вихованця Новгород-Сіверської гімназії тривало недовго. Знову закурилася дорога.

Чи ми ще зійдемося знову?

Чи вже навіки розійшлись?

Ці свої поетичні рядки міг вигукнути поет, коли прощався з Дмитром Огієвським, і сховався за обрієм старовинний Глухів, не раз оспіване ним, близьке його серцю місто.

...29 січня 1861 року Т. Г. Шевченко писав листа з Петербурга до свого родича Варфоломія Григоровича Шевченка (1821—1892). Слова лягали на папір важко: «Так мені погано, що я ледве перо в руках держу».²⁸ Та все ж не випускав його, бо і в ті дні тяжкої хвороби не міг не піклуватися про долю близьких йому людей: «Вчора заходив до мене прощатися полковник Антонович, він сьогодні поїхав в Одесу. Антонович цей один із самоглавних членів Общества пароходства і торгівлі в Одесі. Я просив його за твого Каленика».²⁹

Син В. Г. Шевченка Каленик 1860 року успішно, зі срібною медаллю, закінчив Херсонське торгове морехідне училище зі званням штурмана. Та ось на службу не був призначений. Тому Тарас Григорович особисто і просив Антоновича «притулити Каленика». А полковник мав вагу: він був чиновником особливих доручень генерал-губернатора Новоросійського краю і Бессарабії, інспектором внутрішніх ліній Російського товариства пароплавства і торгівлі. А з 4 квітня 1861 року став одеським градоначальником, генерал-майором. Ось тоді в Петербурзі (кінець січня 1861 року) Антонович, певно, і був у зв'язку з своїм новим призначенням, що ось-ось мало відбутися.

Та повернімося до листа Шевченка: «Вчора заходив до мене прощатися полковник **Антонович**». Звернімо увагу: не знайомитись, а «про-

щаться». Отож цей Антонович, без сумніву, і до тих січневих днів останнього року життя поета знав Шевченка. Була йому відома і петербурзька адреса нашого Кобзаря — у будинку Академії художеств. Не Шевченко шукав Антоновича, а навпаки. Це ще більше засвідчує глибоку повагу полковника до Тараса Григоровича. Тому постать цієї особи з кола оточення Шевченка заслуговує на нашу пильну увагу. Та марна справа шукати бодай його ім'я в шевченкознавчих працях. Ситуація така ж, як і з Дмитром Огієвським, про якого ми щойно розповіли. Щоправда, ім'я Антоновича було згадане у книзі «А. К. Романовский, И. Я. Барсуک. Жизнь во имя будущего» (очерк научно-педагогической и литературно-публицистической деятельности К. Д. Ушинского, 2-е изд., К., Рад. школа, 1984, с. 21): «Новгород-Северская гимназия дала, стране... деятеля народного просвещения Н. А. Антоновича, (состоявшего вместе с Т. Г. Шевченко в тайном Кирило-Мефодиевском обществе и сосланного за это на Кавказ)». Та це вже «нове» слово, «відкриття» в шевченкознавстві! Антонович членом Кирило-Мефодіївського товариства ніколи не був, а на Кавказ засланий ще в 1831 році зі стін Московського університету за участь в гуртку Сунгурова, тобто за 13 років до створення у Києві Кирило-Мефодіївського товариства.

Так хто ж такий Антонович? **Платон Антонович-Войшин** народився 13 листопада 1811 року (в деяких джерелах — 1812) в місті Кролевіці Чернігівської губернії в родині колезького протоколїста, дворянина Олександра Антоновича-Войшина. Закінчив Кролевецьке повітове училище, а 1 серпня 1824 року вступив до 1-го класу Новгород-Сіверської гімназії. Навчався тут 5 років. Цікаво, що в січні 1827 року за вибором самого директора гімназії, славнозвісного професора, педагога, одного з фундаторів Харківського університету Іллі Федоровича Тимковського Антоновичу була призначена стипендія з відсотків того капіталу, який в сумі 1000 карбованців був пожертвований ще 1808 року Марфою Полуботок³⁰ (народжена Куликівська), другою дружиною В. А. Полуботка, що походив з роду славного наказного гетьмана України Павла Полуботка, і якому належало село Ображіївка (нині Шосткинський район Сумської області).³¹ До речі, Новгород-Сіверську гімназію в 1836 році закінчив брат П. О. Антоновича-Войшина Микола, який в часи навчання був стипендіатом Парпури, того конотопського поміщика Максима Парпури, якого знаємо як видавця шедевра української національної культури — «Енеїди» Котляревського.³²

Брати Антоновичі — стипендіати Новгород-Сіверської гімназії. Про що ж це говорить? Не тільки про їх сумлінне ставлення до навчання, а й, гадаємо, про скрутний матеріальний стан їх батьків. Хоча й був згадуваний колезький протоколїст Олександр Антонович-Войшин дворянином, але, з усього видно, зубожілим.

У свідоцтві, виданому Платону Антоновичу по закінченні гімназії, вказувалося, що «следует Антоновича-Войшина для усовершенствования в познаниях отправить в императорский Харьковский университет **на казенный счет**» (підкреслення наше — В. Т.). Та кролевчанин вибрав Московський, з якого, як ми вже повідомляли, був виключений і висланий під кулі в діючу проти горців Кавказьку армію. До того ж, його було позбавлено дворянського звання.

Відправлення рядовим до армії, під кулі на театр військових битв — такою була доля кращих, чесних умів Росії — Олександра Бестужева-Марлінського, Михайла Лермонтова, Тараса Шевченка і ось — Платона Антоновича. Перші двох загинули, наш Кобзар відбудув тяжке, виснажливе десятирічне заслання, а Антоновичу вдалося своєю кров'ю у 1839 році заслужити офіцерський чин — прапорщика. А далі його

багаторічна служба на Кавказі принесла і високі посади. Він керував канцелярією начальника Чорноморської берегової лінії (згадаймо, що щирий приятель Шевченка Яків Кухаренко був наказним отаманом Чорноморського козацького війська), в 1853 році — керченським градоначальником. Нам невідомо, за яких саме обставин познайомилися Шевченко і Антонович, та, безсумнівно те, що їх зближувала, єднала навіть сама згадка про ті репресії царату, які їм довелося пережити.

З новгород-сіверського кола приятелів Шевченка не можемо не згадати і **Антон Андрійовича Глушановського** (1815 — р. см. невід.). Він був викладачем паралельних класів, історії та географії (1841—1842) Новгород-Сіверської гімназії,³³ далі (1842—1844 р.р.) працював у Ніжинському ліцеї, а в 1844—1850 роках — юрисконсульт (синдиком) при Київському університеті. У 40-х роках у Києві Шевченко і познайомився з цим чиновником у судових справах при місцевому університеті. Тарас Григорович приятелював з Глушановським і не раз згадував його, у листах. Як от, наприклад, 1 лютого 1847 року з Борзни до М. І. Костомарова: «Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті (хоть у Глушановського, він усі діла знає), чи я утверджений при університеті, чи ні».³⁴ Саме тоді вирішувалося питання про призначення Т. Г. Шевченка на посаду вчителя малювання Київського університету. І врешті-решт міністерством народної освіти було вирішено позитивно. Деякі шевченкознавці вважають, що в цій справі — конкурсі на заміщення посади вчителя малювання — Т. Г. Шевченку, очевидно, сприяв А. А. Глушановський.³⁶

«Він (Глушановський — В. Т.) усі діла знає». Ця висока оцінка свідчить не тільки про велику обізнаність Глушановського на посаді синдика, але й про його добру юридичну освіченість. Додамо, що Антон Глушановський спочатку навчався в Петербурзькій медико-хірургічній академії, а потім у Київському університеті, де закінчив юридичний факультет. Юрист належав до тих, хто підтримував зв'язки з членами Кирило-Мефодіївського товариства. Отож у особі Глушановського Шевченко мав приятеля, з яким можна було перекинутись словом з політичних, суспільних питань, поговорити про життя-буття, згадати літа минулі... А що це було справді так, засвідчує і лист уродженця Чернігівської губернії М. М. Лазаревського до Шевченка на засланні від 12 лютого 1848 року. Він сповіщав, що коли Антон Глушановський дізнався про його приїзд з Оренбурзького краю, то відразу ж поспішив у готель на Хрещатик. «Тільки що ввійшов він у мою хату, — повідомляв М. М. Лазаревський, — як зараз і крикнув: «У самісінькій сій хаті жив бідний Тарас», — се в трахтирі коло станції. Балакали ще багацько про тебе і в нас у Конотопі».³⁶

Так, балакали і в Конотопі, і в Новгороді-Сіверському. Балакали по всій Україні і за її межами вихованці чи то викладачі, одного з найстаріших навчальних закладів. У цій оповіді ми назвали імена багатьох з них (Пантелеймон Куліш, Михайло Максимович, Петро Чуйкевич, Федір Кітченко, Михайло Судієнко, Йосип Рудзинський, Данило Каменецький, Михайло Чалий, Павло Малюга, Іван Юскевич-Красковський, Дмитро Огієвський, Платон Антонович-Войшин, Антон Глушановський). Отож твердимо, що не тільки, «вероятно, вследствие недавнего чтения «Алексея Однорога» (Шевченко), поет «бачив уві сні Новгород-Сіверський». Місто, безумовно, поставало перед ним і з розповідей численних приятелів. А скільки було таких вихованців гімназії, які в різні часи були причетні якщо не до особи Кобзаря, то до вшанування, оцінки творчої спадщини поета.

Вихованець Новгород-Сіверської гімназії (1824 р.) Андрій Парфенійович Заблоцький-Десятовський (1807—1881) як член комітету «Об-

щества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» на засіданні 21 березня 1860 року брав участь у розгляді справи викупу з кріпацтва братів і сестри Т. Г. Шевченка. Тоді було вирішено: щоб «доставить истинное утешение литератору, приобретающему своим талантом видное место в современной литературе, то комитет положил написать от имени всех своих членов письмо к означенному помещику (В. Е. Флорковський — В. Т.) и просить его об увольнении родных г. Шевченко, из уважения к его литературным заслугам и вообще к литературе».³⁷

Заблоцький-Десятівський був присутнім і на тому засіданні комітету Товариства (13 вересня 1860 р.), коли читалися листи поміщика Флорковського як відповідь на звертання до нього комітету з приводу викупу з кріпацтва рідних Т. Г. Шевченка.

У рік смерті Шевченка зі срібною медаллю і правом на чин XIV класу закінчив гімназію в Новгороді-Сіверському **Микола Васильович Шугуров** (1843—1901). Це йому належать такі рядки: «Ми знали напам'ять багато які вірші Шевченка і плакали, коли до нас дійшла звістка про смерть його».³⁸ Аналізуючи зроблене Шугуровим протягом його життя, доходимо висновку, що цей український письменник досконало вивчив життєпис Шевченка, добре знав його поетичну та малярську спадщину і не обминав нагоди виступити зі статтями, рецензіями чи то просто відгуком на шевченкознавчі матеріали, що з'являлися друком. Літературно опрацьовував і видавав спогади про Кобзаря різних осіб. Турбувався про збереження всього того, що колись належало поетові.

Василь Плешко, який закінчив гімназію в 1867 році (на жаль, відомостей про нього не вдалося віднайти), також серйозно ставився до літературної спадщини Шевченка. Будучи студентом історико-філологічного факультету Московського університету, він у листі з Глухова (1888, 15 червня) до Г. П. Житецького, тоді студента Київського університету, обурювався з приводу рецензії В. В. Каллаша на книгу «Шевченко. Поэмы, повести и рассказы, писанные на русском языке» (К., 1888). Плешко був принциповим і нещадним: «Что это за скучища, что это за безталанщина!». З листа бачимо також, що до появи рецензії на вказану книгу в журналі «Русская мысль» (1888, № 10) він «надзвичайно гаряче» пояснював Каллашу неприпустимість висвітлювання всього того, що стосується Шевченка, «з чуток». Та майбутній літературознавець і бібліограф не прислухався до його слів і саме тому допустився в своїй рецензії інсинуації про розпродаж приятелями Шевченка поетових рукописів. Глухів'янин з цього приводу зазначав: «написать такую вещь — о продаже с аукциона рукописей Шевченко — значит присоединить свой голос к беспутному лаю прохвостов, даже еще хуже, дать повод распутникам к новому бреху».³⁹

Ось і закінчилася розповідь про «новгородсіверців» в оточенні Шевченка. Та чи таки закінчилася? Ні бо! Не закінчилася. Розповідь може і мусить бути продовжена, доповнена і підкріплена новими фактами. Жодне слово про Шевченка не є остаточним, вичерпним, всеохоплюючим. Бо неосяжний, глибинний, мов океан, наш славетний Кобзар!

Примітки.

1 Шевченко Тарас. Твори. — К., «Дніпро», 1979. Т. 5. С. 262.

2 Там же. — С. 61.

3 Чальый М. Юные годы П. А. Кулиша. — Киевская старина. — 1897. — Май. — С. 292.

4 Там же. — С. 293—294.

5 Куліш П. О. Жизнь Кулиша // В кн.: Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 119.

- 6 Відділ рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. — 1. 25743. — Л. 3. «Україна» — це, певно, збірка історичних поем, укладена П. Кулішем і видрукована 1843 року в Київській університетській друкарні.
- 7 Шевченко Тарас. Твори. — К., 1978. — Т. 2. — С. 10.
- 8 Шевченко Тарас. Твори. — К., 1979. — Т. 5. — С. 363.
- 9 Там же. — С. 367.
- 10 Там же. — С. 19.
- 11 Там же. — С. 393.
- 12 Там же. — С. 401.
- 13 Листи до Т. Г. Шевченка. — К., 1962. — С. 151.
- 14 Т. Г. Шевченко в епістолярії. — К., 1966. — С. 35.
- 15 Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. К, 1982. — С. 114.
- 16 Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 465.
- 17 Україна. — 1925. — № 3. — С. 31; Петро Жур. Дума про огонь. К., — 1985. — С. 278.
- 18 Жур Петро. Літо перше. К., — 1979. — С. 56.
- 19 Шевченківський словник. — К., — 1976. — Т. 1. — С. 299.
- 20 Шугуров Н. О рисунках Т. Г. Шевченко, исполненных по поручению Киевской Археологической комиссии в Волынской губернии // Киевская старина. — 1894. — Февраль. — С. 318—319.
- 21 Листи до Т. Г. Шевченка. — К., — 1962. — С. 127.
- 22 Там же. — С. 182.
- 23 Любов Внучкова. Дорогоцінні реліквії // В кн.: «В сім'ї вольній, новій...» (Шевченківський збірник). — К., — 1985. — С. 190.
- 24 Шевченко Тарас. Твори. — К., — 1979. — Т. 5. — С. 193.
- 25 Панаженко И. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. — К., — 1889. — С. 166.
- 26 Там же.
- 27 Чалий М. Юскевич-Красковский (некролог) — Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Ф. 92. № 7.
- 28 Шевченко Тарас. Твори. — К., — 1979. — Т. 5. — С. 480.
- 29 Там же.
- 30 И. Панаженко. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. К, — 1889. — С. 57.
- 31 Терлецький Віктор. Послідовники Галшки Гулевичівни // Червоний промінь. — Суми, — 1993. — № 4. — 23 січня.
- 32 Там же.
- 33 Панаженко И. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии, — К., — 1889. — С. 166 і далі.
- 34 Шевченко Тарас. Твори. — К., — 1979, — Т. 5. — С. 252.
- 35 Сергієнко Г. Я. Шевченко і Київ. — К., — 1987. — С. 78.
- 36 Листи до Тараса Шевченка. — К., — 1993. — С. 54.
- 37 Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. — К, — 1982. — С. 349.
- 38 Н. Ш -в. К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче. — Киевская старина. — 1893. — № 5. — С. 265.
- 39 Т. Г. Шевченко в епістолярії. — К., — 1966. — С. 103.